

[Ur "På jakt efter en hembygd" av KG Jan Gustafson och Carl Gustav Holdar]

Torpen var små brukningsenheter, som i regel låg utanför bebyggelsen. De tillskapades av olika skäl:

- För folk, särskilt unga människor, i de överbefolkade byarna, var det ett sätt att överleva genom att nyodla.
- För större gårdar, särskilt herrgårdar, var det ett sätt att genom dagsverkstorpare skaffa sig arbetskraft billigt, som man inte behövde avlöna under tider då arbetskraftsbehovet var mindre.
- Torpen var försörjningsinrättningar för soldater och båtsmän i det militära indelningsverket.

Stora Plågen (foto: Larsåke Falk, 1970-talet)

Torparna var som samhällsklass betraktad rörligare än de flesta andra kategorier i bondesamhället. Soldater och båtsmän kunde till och med delta i krig i främmande land, och de kom hem med intryck och idéer. Särskilt i södra Sverige och då speciellt i Småland och Västergötland deltog folk ur torparklassen som **kreatorsvaktare** under färdriktorna till storstäderna, främst Stockholm. I veckor gick den mycket långsamma vandringen med hundra oxar och kor eller ännu fler. Man såg sig verkligen omkring utan brådska. Man lade märke till hus, träd och blommor, som man inte kände till i hembygden. Man fick ympkvistar av fruktträd, blomplantor, hallon- och krusbärsplantor. De planterade på torpet efter hemkomsten, och det fanns torp i skogstrakterna, som var sannskyldiga örtagårdar.

Vinca minor är det latinska namnet på Vintergröna. Den är vanlig på torpställen i Småland. Där kallas den "Vinkel", "Per Vink" eller "Pevink". Det kanske finns flera snarlika namn på den krypande slingerväxten med sina blå, vackra blommor. Varför har det latinska blomnamnet slagit igenom i torparnejder? Tänker man sig färdriktorna, blomsterälskare bland kofösarna, en prästgård med vintergröna kring grindstolparna eller på några gravar på en kyrkogård. Torparen frågar: - Va' e'de' för en blomma? - Vinca, blir svaret. Torparen tar hem en planta och säger, att den heter "vinkel".

[Ur "Torpinventering", Bygd och Natur Skriftserie, nr 1, 1990]

Enklast kan man indela torpen i **två huvudkategorier**.

Den första omfattar torp som uppodlades på allmänningar. De förekommer allt ifrån äldsta tid fram till vårt eget sekel. De kom att bli särskilt vanliga i Norrland och går där under benämningen **kronotorp**. Dessa torp var inte befriade från skatt och togs därför upp i jordeboken. Man skiljer likväl dessa torp från gårdar genom att de inte är mantalssatta. De tidiga allmänningssuppodlingarna från 1500- och 1600-talen har vanligen blivit mantalssatta, men senare nybyggen på kronans allmänningar har bibehållit sin status av skattlagt torp. När ett torp har mantalssatts, upphör det att vara torp och måste räknas till gårdskategorin.

Den andra kategorin torp har en kortare historia. De kom till under 1600-talet och blev vanliga framför allt i södra och mellersta Sverige under 1700- och 1800-talen. Dessa nybyggen anlades på enskild mark. Till en början var det adelsmän men senare i allt större omfattning bönder, som upplät områden på herrgårdarnas respektive byarnas och gårdarnas marker för nybyggen mot ersättning i form av dagsverken och/eller pengar. Dessa torp uppläts med nyttjanderätt och var skattefria. Innehavaren fick oftast inneha torpet på livstid. **Dagsverkstorp, jordtorp** och ibland **statorp** är vanliga beteckningar på dessa torp.

Till kategorin oskattlagda torp på enskild mark hör också **börde- och undantagstorpen**. De förra uppstod vid arvskiften. I stället för att klyva hemmanet mellan arvingarna kunde en eller flera av barnen få torp på fastigheten som arvslott. Undantagstorpen tillkom då en jordägare sålde sin gård, kanske till en son eller måg. Från försäljningen undantogs ibland ett stycke jord till torp för säljarens räkning. Där uppfördes då vanligen ett mindre bostadshus, vari den gamle bonden och hans hustru bodde livet ut.

Ett annat slag av torp som skilde sig från dagsverkstorpen var **förpantningstorpen**. De uppstod som en följd av torparens strävan att erhålla säkrare besittningsgrunder. Förpantningstorpen innehades alltid på bestämd tid - vanligen 49 år. Återlösningsvillkoren gjordes emellertid så besvärliga och kostsamma att upplåtelsen i praktiken gällde för all framtid. Torparen erlade en rätt hög pantsumma vid tillträdet. Däremot var den årliga ersättningen till jordägaren i form av dagsverken och/eller pengar låg. Om jordägaren ville återta torpet efter förpantningstidens utgång skulle han återbetala pantsumman jämte ränta samt ibland ge torparen ersättning för gjorda förbättringar, t ex odlingar och byggnader. Denna summa blev ofta så hög att jordägaren avstod från att inlösa torpet. Torparen fick härigenom säkrare besittningsvillkor, medan jordägaren från början på en gång erhöll ett större kontant belopp.

En tredje grupp som måste nämnas i detta sammanhang är **soldat- eller knekttorpen, ryttar- och båtsmanstorpen**. De tillkom vid indelningsverkets ordnande i slutet av 1600-talet och utgjorde boställen för infanteriets, kavalleriets och flottans manskap. Ett sådant torp tillhandahölls av bönderna i roten, och soldaten, ryttaren eller båtsmannen nyttjade det så länge han tjänstgjorde för roten. Han hade inga skyldigheter ifråga om dagsverken eller annan ersättning. Tvärtom hade rotebönderna en del skyldigheter gentemot torpinnehavaren, t ex hjälp med dragare.

Skiljelinjen mellan torp och gård går alltså vid **mantalssättningen**. Gränsen mot en annan och statusmässigt sett lägre kategori av den mindre bebyggelsen, **backstugan**, är svårare att precisera och mer flytande. En backstuga behöver inte ha varit ingrävd i en backsluttning. Ordet backstuga kommer av att det rör sig om en bostad utan kombination med jord, eller med bara ett obetydligt stycke mark kring stugan (jämför uttrycket "bar backe"). Backstugorna gav inte som torpen bärgning åt innehavarna utan var bostäder åt landsbygdens lösa arbetskraft som var beroende av lönearbete hos olika jordbrukare för sin försörjning. I backstugorna bodde också många av de verkligt fattiga, änkor och åldringar som var beroende av medmänniskors välvilja eller socknens fattigvård för sitt uppehälle.

I husförhålls- och mantalslängder under 1800-talet betecknas torp med **T** och backstuga med **B**. Backstugorna kunde vara bostäder åt hantverkare eller yrkesmän som inte var direkt fattiga, t ex skomakare, smeder, tegelslagare eller mjölnare. De första husen i spirande industri- eller stationssamhällen på 1860- och 1870-talen markerades ibland med B (= backstuga) i brist på annan beteckning. I dessa bodde handlare, järnvägsanställda, industriarbetare m fl.

Gränsen mellan torp och backstuga är ofta flytande. En backstuga kunde vara början till ett torp. Det hände också att den odlade jorden till ett torp lades till huvudgården, medan torparen fick bo kvar i stugan. Torpet hade då i praktiken förvandlats till en backstuga.

[Ur "Torpinventering", Bygd och Natur Skriftserie, nr 1, 1990]

Torpbebyggelsen nådde sin kulmen vid 1800-talets mitt. Då fanns det omkring 100.000 torp i Sverige, och ungefär en halv miljon människor, dvs en sjundedel av landets befolkning, bodde i torpen. Om man därtill lägger ett par hundra tusen invånare i backstugorna omfattar "de grå stugornas folk" en femtedel av människorna i riket. Tjänstefolk och vad som brukar kallas inhysesklassen räknade tillsammans mer än en halv miljon, rena bondeklassen 1,4 miljoner. 1800-talets bonde-Sverige var således ingalunda bara ett land av bönder; minst var tredje person på landsbygden tillhörde jordproletariatet, och många av dem levde i jordbrukets ekonomiskt trånga försörjningsmarginaler. --- Våra många gamla ortnamn på -torp (eller därav bildade -arp och -rup) bär direkt vittnesbörd om främst den medeltida odlings- och bebyggelseexpansionen. Av nybyggena blev med tiden ofta gårdar och byar, socknar och samhällen.

Under 1500-talet började statsmakten intressera sig för torpen. Motivet var förstås att de kunde öka kronans skatteunderlag. Man propagerade rentav för anläggning av torp på allmänningar och utmarker. Torparna beviljades ett antal frihetsår. Därefter skattlades torpen. Ofta blev de sedan även mantalssatta och övergick därmed till gårdskategorin.

Under 1600-talet blev statens syn på torpanläggning mera restriktiv. Bergsbruket blev de styrandes skötebarn framför andra, med sikte på att skaffa fram goda exportvaror som kunde göra landet rikt. För bergsbruket krävdes tillgång på skog till ved och kol, och skogsbrist i landet skapade ett motstånd mot att allmänningarna togs i anspråk för nyodling och torpanläggning. Inga torp fick enligt 1600-talets skogsordningar anläggas på allmänning utan noggrann undersökning i förväg. Och de som redan fanns skulle antingen skattläggas eller rivas.

Än hårdare gick man fram mot backstugorna. I den mån sådana hade byggts på allmänningar skulle de genast rivas, fastslog 1734 års skogsordning, som innehöll de strängaste bestämmelserna av den sorten.

När bönderna mot slutet av 1700-talet fick fri disposition av allmänningarna, ökade också friheten att nyodla och anlägga torp där. Sydsverige fick inte särskilt många nya allmänningstorp, men i Norrland uppkom de många **kronatorpen**, bl a i samband med att de stora skogarna där delades upp mellan enskilda gårdsägare och kronan.

Den andra med tiden långt vanligare formen av torp är de som anlades på **enskild mark**, vilken uppläts mot nyttjanderätt. Dessa torp kännetecknas dessutom av att de till skillnad från allmänningstorpen förblev skattefria. De gjorde det möjligt för gårdsägaren att få sin odlade mark utvidgad, samtidigt som de givetvis var en växande befolknings möjlighet att finna nya vägar till försörjning.

Torp av denna kategori uppstod allra först på adelns sätesgårdar under 1600-talet. Eftersom säterierna själva var skattefria blev även torpen det. Dessutom var säterierna befriade från utskrivning av soldater. Säteritorpare slapp därmed att riskera bli utkommenderade i stormakten Sveriges många krig. Det var en fördel såväl för torparna själva som för godsägaren som därmed var försäkrad om jämn arbetskraft även i krigstider.

Mot torpanläggning på bondejord fanns det länge en rad **hinder**. Bland annat skulle den förbättring av hemmanet som en torpanläggning innebar medföra högre skatt för gården, alternativt att torpet självt skattlades. Först när bondeståndet blev en starkare politisk kraft kom dessa restriktioner att försvinna. Genom riksdagsbeslut 1743 gjordes även torp på bondejord skattefria. Därmed öppnades dörrarna för de torp och nybyggen, som landsbygden runt om i Sverige under 1800-talet skulle översvämmas av. --- Backstugorna betraktades i allmänhet som ett otyg i byar och socknar såväl som från rikssynpunkt. Men 1762 fick bönderna likväl rätt att uppföra backstugor på sina egna ägor. Villkoret var att det gällde bostäder åt gifta personer eller sådana som väntades ingå äktenskap; motståndet mot backstugor för åldringar och fattigfolk var stort inte minst bland socknenmenigheten, som fruktade att dra på sig försörjningsplikter och dyrbar fattigvård.

Likväl tilltog **backstugubebyggelsen**, och under 1800-talet blev den en nödvändighet för att ta hand om överbefolkningen. Genom att invånarna i backstugorna var en fri arbetskraft kunde lantbruket också dra nytta av den för säsongarbeten. Och när industrialismen kom blev backstugufolket en resurs av betydelse. -- - **Laga skiftet**, som inleddes 1827 och genomfördes med stor intensitet kring 1800-talets mitt, medförde att byarna fick en ny struktur. Därvid lades torpen ihop med den enskilda gården, särskilt om torpmarken låg i nära anslutning till gårdens övriga odlade mark. Detta gjorde torparen överflödig. En annan möjlighet var att torpet vid skiftet övergick till en egen liten gård, dvs mantalssattes. I båda fallen försvann det från kategorin torp.

Industrialismen och emigrationen är de allmänna orsaksfaktorerna bakom torpens och backstugornas fortsatta avtagande. De lättade på befolkningstrycket och gav människorna nya möjligheter att försörja sig - i Sverige eller Amerika. Från 1800-talets senare del gick torpens antal tillbaka relativt snabbt. Att backstugorna kulminerade något senare och ibland övergick i friköpta fastigheter med tomtmark till, beror på att invånarna i dem inte var bundna till lantbruket utan kunde försörja sig även inom nya näringar som industrin. Backstugorna övergavs när deras invånare inte längre fann sin försörjning hemmavid utan flyttade till staden eller fabrikssamhället. Eller till socknens ålderdomshem.

Det svenska torpet upphörde 1943 som juridiskt begrepp och torparna som yrkeskategori. Det skedde genom samma välkända lag som avskaffade **statarna**, den sortens lantbruksarbetare som var anställda vid större jordbruk med en del av sin lön in natura. Lagen gjorde slut på den form av tjänstepliktig beroendeställning som blivit en tryckande börda för lantbruksproletariatet. Många av de torpare som fanns

kvar 1943 hade emellertid redan övergått till att betala sina torparrenden i pengar i stället för i dagsverken; lagstiftningen blev därför som ofta bara en anpassning till verkligheten. Av torparen blev det nu små arrendeenheter. Torparen blev arrendator.

Sedan kom de stora rationaliseringsvågorna att dra fram över det svenska jordbruket. De gamla torpen blev olönsamma. I stället blev de små stugorna - som hunnit rödmålas, sist av landsbygdens bostadsbyggnader - att bli **fritidshus** för en växande stadsbefolkning. Sommartorprens tid var inne.

Strömstorp (foto: Peter von Schoultz)
